

z porównań zaczerpniętych ze współczesności, by łatwiej objaśnić dane zagadnienie (argumenty polemistów przypominające wpisy na Twitterze, s. 62; „urlop naukowy” św. Augustyna, s. 142).

Pod koniec pracy (s. 205) autor przywołuje wypowiedź prof. A. Stelmachowskiego, który zauważył, że dziś już tylko specjaliści wiedzą, na jakim tle pojawili się donatyści w IV wieku. Dzięki pracy ks. S. Adamiaka możemy mieć nadzieję, że grono znawców kontrowersji donatystycznej znacznie się powiększy.

ks. Michał Ludewicz, Lublin – KUL

Олександр Кашук, Монотелітство у Візантії VII століття: доктрина, політика та ідеологія влади, Львів 2019, Міністерство освіти і науки України – Львівський національний університет імені Івана Франка, ss. 344.

Nakładem wydawnictwa naukowego Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we wrześniu 2019 roku ukazała się publikacja pt. *Monoteletyzm w Bizancjum VII wieku: doktryna, polityka oraz ideologia władzy* (Монотелітство у Візантії VII століття: доктрина, політика та ідеологія влади) autorstwa młodego, lecz już znanego ukraińskiego patrologa i bizantynologa doktora Oлександра Kashchuka pracującego na Wydziale Historycznym tegoż uniwersytetu oraz na Wydziale Teologicznym Ukraińskiego Katolickiego Uniwersytetu we Lwowie. Monografia ta, napisana w języku ukraińskim, jest próbą całościowego, syntetycznego ujęcia dziejów i doktryny monoteletyzmu – nauki o jednej woli w Chrystusie, która nie tylko spowodowała kontrowersję chrystologiczną, lecz także stała się przyczyną powstania całego ruchu o charakterze religijno-politycznym w Bizancjum w VII wieku.

Omawiana monografia składa się ze wstępu, sześciu rozdziałów, zakończenia, bibliografii, wykazu imion postaci starożytnych i nazwisk autorów nowożytnych oraz skrótów. Ze wstępu wynika, że autor omawianej monografii stawia sobie za zadanie udzielenie odpowiedzi na następujące kwestie: jak rozumiany jest monoteletyzm? Jakie jest jego podłoże i źródła? Jakie są aspekty ruchu monoteleckiego? Na czym polega istota kontrowersji monoteleckiej? Już w tym miejscu należy zauważyć, że w recenzowanej

pracy zagadnienia te zostały przedstawione przez O. Kashchuka zarówno od strony doktrynalnej, jak i historyczno-politycznej oraz społeczno-humanistycznej. Aktualność podjętego tematu autor uzasadnia stwierdzeniem, że badanie kontrowersji monoteleckiej uwypukla pewne ustalone paradygmaty w stosunkach między państwem a Kościołem, które przez swoją nie naruszalność są aktualne także we współczesnym budowaniu stosunków między państwem a Kościołem.

W rozdziale pierwszym (*Історіографія та джерела*, s. 19-40) Oleksandr Kashchuk podaje krótki opis najważniejszej literatury źródłowej, która stanowiła bazę źródłową pracy. Należy zauważyć, że w doborze źródeł autor nie ogranicza się do tekstów ściśle teologicznych, lecz wykorzystuje różnorodne źródła, które bezpośrednio lub pośrednio dotyczą kwestii monoteletyzmu VII wieku: omówione są kroniki historyczne, homilie, traktaty teologiczne, akta synodów i soborów, edykty cesarskie i listy. O. Kashchuk korzysta także z obfitej literatury pomocniczej napisanej przez badaczy XX i XXI wieku. Autor zlokalizował swoją monografię w kontekście istniejącego stanu badań i podkreślił, że problem dotyczący kontrowersji monoteleckiej należy do tematów złożonych i do dnia dzisiejszego jeszcze całościowo niezbadanych. Bogactwo problematyki stanowi motyw zachęcający autora do opracowania monoteletyzmu z uwzględnieniem najważniejszych aspektów życia religijnego i społecznego, a zwłaszcza poczucia tożsamości chrześcijańskiej w Bizancjum w VII wieku.

W rozdziale drugim (*Політико-богословське підґрунтя монотелітської суперечки та методологічне обґрунтування її вивчення*, s. 41-74) O. Kashchuk omawia okoliczności powstania monoenergizmu (nauka o jednym działaniu w Chrystusie), z którego wyłoni się monoteletyzm, i uzasadnia trzy najważniejsze elementy tego ruchu: doktrynalny, polityczny oraz element tożsamości chrześcijańskiej. Twierdzi, że oficjalne propagowanie monoenergizmu miało podłoże polityczne, społeczne i socjo-humanistyczne. Chrześcijaństwo Cesarstwa Bizantyńskiego zostało podzielone głównie na dwie gałęzie: chalcedońską i monofizycką, które kształtowały odmienne tożsamości chrześcijańskie. Od drugiej połowy V wieku chrześcijanie chalcedońscy i monofizycy zaczęli wyraźnie wyłączać się jako odrębne, samoidentyfikujące się wspólnoty będące we wzajemnej opozycji. Poczucie tożsamości religijnej wiernych tych wspólnot było silnie oparte na pojęciach chrystologicznych. Chalcedońscy chrześcijanie budowali poczucie tożsamości na doktrynie o jednej osobie i dwóch naturach Chrystusa. Monofizyci budowali swoją tożsamość nie tylko na doktrynie o jednej naturze Chrystusa, lecz także na wrogości wobec soboru w Chalcedonie (451). Niezgoda religijna, która doprowadzi-

ła do podziału mieszkańców cesarstwa, oddziaływała na sferę społeczną, a więc także i na polityczną imperium.

Sytuacja ta skłoniła wyższych urzędników i dostojników Kościoła konstantynopolitańskiego do poszukiwania rozwiązania w sferze religijnej, które zapewniłoby fundament jedności religijnej, a więc i wspólnego poczucia tożsamości, w celu osiągnięcia jedności politycznej. Cesarz Herakliusz (610-641) we współpracy z patriarchą Sergiuszem (610-638) opracował projekt kompromisu z chrześcijanami niechalcedońskimi. Zaplanowali oni, aby przyjąć wspólną doktrynę chrystologiczną – monoenergizm. Negocjacje w tych sprawach były prowadzone z wielkim wysiłkiem przez korespondencję i spotkania przedstawicieli obu nurtów. Najbardziej znana unia, której podstawą była doktryna monoenergizmu, została zawarta w Aleksandrii w 633 roku. Do oficjalnej terminologii Kościoła bizantyńskiego dokument ten wprowadził pojęcie „bosko-ludzkiej energii” w Chrystusie. Większość monofizytów odebrała umowę o porozumieniu doktrynalnym jako zagrożenie dla ich wiary, a tym samym dla ich tożsamości religijnej. Kampania monoenergiczna skłoniła więc do krystalizacji poczucia tożsamości religijnej monofizytów. Na tej podstawie autor monografii stwierdził, że ruch monoenergiczny miał dwa czynniki: obiektywny i subiektywny. Pierwszy był związany z doktryną i polityką, a drugi – z podmiotowym odbiorem przez monofizytów promowania tej doktryny i polityki.

Rozdział trzeci (*Офіційне запровадження моноенергізму: між доктриною, ідентичністю та політикою*, s. 75-123) autor poświęca kwestii oficjalnego propagowania monoenergizmu i wyraźnego kształtowania głównych aspektów tego ruchu. Ukazuje, że niespodziewanie dla cesarza Herakliusza i patriarchy Sergiusza zdecydowana reakcja na monoenergizm przyszła ze środowiska chrześcijan chalcedońskich reprezentowanego przez mnicha Sofroniusza. Wychował się on w tradycji monastycyzmu palestyńskiego będącego wtedy bastionem chrystologii soboru chalcedońskiego. Doktryna monoenergizmu była postrzegana przez Sofroniusza jako zagrożenie dla nauki o dwóch naturach w Chrystusie. Sofroniusz wyraził swój sprzeciw osobiście przed patriarchą Sergiuszem, a następnie, po tym jak już został patriarchą Jerozolimy w roku 633 lub 634, wyraził swoją chrystologię w liście synodalnym. Z jednej strony patriarcha zachowuje wierność nauce papieża Leona Wielkiego o dwóch naturach w Chrystusie oraz ich działaniach, a z drugiej mówi o jedyności działania w Chrystusie według nauczania Cyryla Aleksandryjskiego.

Patriarcha Sergiusz w odpowiedzi na aktywność Sofroniusza utrzymywał, że po unii zawartej w Aleksandrii nie należy stosować określeń „jedna” lub „dwie energie”. Uzasadniając swoje stanowisko, patriarcha poruszył

kwestię woli. Stwierdził, że mówienie o dwóch działaniach w Chrystusie prowadzi do mówienia o dwóch wolach. Ponieważ zaś wola ludzka jest zawsze skłonna do grzechu, to zatem w Chrystusie byłoby rozdzielenie osobowości, gdyż jego ludzka wola sprzeciwiałaby się woli boskiej. Polemika między Sergiuszem a Sofroniuszem doprowadziła do napięcia, które stało się problemem Kościoła powszechnego, a w spór zaangażowani zostali inni hierarchowie Kościoła.

Papież Honoriusz (625-638), do którego patriarcha Sergiusz wysłał list w tej sprawie, zainterweniował i wsparł argumentację Sergiusza, wyraźnie stwierdzając, że w Chrystusie jest tylko jedna wola, dlatego nie mógł On mieć dwóch energii. W polemikę włączył się także wielki teolog Maksym Wyznawca (580-662). Stwierdził on, że naturalne działanie, czyli energia, jest elementem istotowym ludzkiej natury i jest prawdziwym dowodem istoty ludzkiej, tak więc Chrystus posiadał energię ludzką.

Ponieważ nie udało się dojść do porozumienia, patriarcha Sofroniusz zaproponował zwołanie synodu. Odbył się on w 636 roku na Cyprze. Cesarz Herakliusz po synodzie wydał edykt, w którym odrzucił naukę Sofroniusza i Maksyma o dwóch energiach w Chrystusie i stwierdził, że posiadał On jedną wolę. Edyktem tym prawdopodobnie był *Ekthesis*. W dokumencie tym cesarz zakazał dyskusji na temat działania w Chrystusie. Pośrednio dokument ten świadczył, że ostateczne decyzje w kwestii wiary należały do cesarza. W ten sposób kontrowersja monoenergiczna przekształciła się w kryzys o charakterze doktrynalnym, politycznym i społeczno-humanistycznym w chrześcijaństwie świata bizantyńskiego. Autor wyprowadził wniosek, że propagowanie monoenergizmu stało się ruchem, który połączył w sobie doktrynę, politykę oraz tożsamość chrześcijańską.

W rozdziale czwartym (*Доктринальна еволюція полеміки*, s. 124-171) O. Kashchuk omawia doktrynalny rozwój kontrowersji w celu zbadania, czy rzeczywiście doktryna stanowiła najistotniejszy element tej polemiki. Wyjaśnia, że z biegiem czasu *Ekthesis* był postrzegany jako dokument promujący monoteletyzm, a nie zakazujący dyskusji na temat działania w Chrystusie. Około roku 640 monoteletyzm stał się przyczyną napięcia między Kościołem Rzymu i Konstantynopola. Po raz pierwszy doktrynę o dwóch wolach w Chrystusie wyłożył papież Jan IV (640-642). W tym czasie najwybitniejszym obrońcą tej nauki był Maksym Wyznawca. Udowadniał on, że ludzka wola Chrystusa jest nieodłącznym elementem jego rozumnej duszy. Chrystus posiadał dwie naturalne wole – boską i ludzką, ale nie miał on ludzkiej woli gnomicznej, która ma skłonność do wahania i do wyboru między dobrem a złem. Dyoteleci formułowali swoje stanowisko na podstawie gruntownie uzasadnionych argumentów, dlatego monoteleci nie byli zdolni sprostać ich argumentom.

Cesarz Konstans II (641-668) w celu wyciszenia kontrowersji wydał w 648 roku *Typos*, w którym zakazał dyskusji na temat jednego albo dwóch działań (lub woli) w Chrystusie. Kościół rzymski wyraził sprzeciw wobec tego stanowiska. Papież Marcin I na synodzie laterańskim, zwołanym w 649 roku, potępił cesarski *Ekthesis* i *Typos* oraz naukę monoteletów. Zwolennicy monoteletyzmu, nie znajdując solidnych argumentów dla swojej nauki, zaczęli podkreślać jedność działającego Chrystusa, ale wyrażali ją w stwierdzeniu o jednej energii i dwóch wolach. Niekonsekwentność monoteletów nie doprowadziła do porozumienia z dyoteletami.

W 678 roku cesarz Konstantyn IV (668-685) poprosił biskupa Rzymu o przysłanie swych przedstawicieli do Konstantynopola na sobór. Ojcowie soboru w Konstantynopolu (680-681) stwierdzili, że istnieją dwa naturalne działania i dwie naturalne wole w Chrystusie. Ludzka wola jest podporządkowana woli boskiej. Autor monografii wyprowadził wnioski, że fakt, iż dyoteleci byli precyzyjni w terminologii i konsekwentni w nauczaniu, świadczy o ich solidnym stanowisku doktrynalnym w kontrowersji. Brak spójnego stanowiska monoteletów natomiast oraz brak pragnienia formułowania gruntownych argumentów przez nich zdradza, że istota kontrowersji w ich świadomości nie polegała na chrystologii, a na innych kwestiach, które autor ma zamiar wykazać w następnym rozdziale.

W rozdziale piątym (*Тактика і політика монотелітської суперечки*, s. 172-227) została omówiona taktyka oraz polityka stosowana przez obydwie strony kontrowersji. Zrozumienie różnicy w odniesieniu do taktyki umożliwia ujawnienie prawdziwej istoty konfrontacji. Obydwie strony próbowały udowodnić, że ich stanowisko doktrynalne było zgodne z Tradycją Kościoła. Polemika stała się walką o prawo do interpretowania przeszłości chrześcijańskiej. Monoteleci często błędnie interpretowali naukę dawnych Ojców oraz wcześniejszych soborów i nieraz usiłowali dostosować ją do polityki oficjalnego Kościoła w Konstantynopolu. Dyoteleci bardziej starannie budowali swoją argumentację, opierając się na Piśmie Świętym, nauce Ojców i orzeczeniach soborów. Rzetelnie badali oni także pisma monoteletów, aby udowodnić, że ich doktryna jest błędna. Dyoteleci byli o wiele bardziej aktywni w używaniu tego samego zestawu źródeł niż monoteleci. Argumentacja dyoteletów była bardziej zdecydowana i bardziej rozwinięta niż argumentacja monoteletów.

Monoteleci nie wyrażali gotowości do wnikania w budowanie argumentacji teologicznej, ponieważ podporządkowali się zasadzie „oikonomii”, według której jedność Kościoła ma większe znaczenie ze względu na dobro cesarstwa niż precyzja doktryny. Było to podporządkowanie religijnej polityce cesarza. Dyoteleci zachowali zasadę „akribei” – precyzji doktrynalnej. W ich rozumieniu czystość wiary, wyrażona precyzyjny-

mi terminami, stanowiła wartość wyższą od dobra cesarstwa. Kryterium zachowania czystości wiary stanowiło trwanie w jedności z biskupem Rzymu. W związku z tym dyoteleci wyraźnie podkreślali autorytet doktrynalny stolicy Piotrowej w Rzymie. Dla monoteletów natomiast ważne było trwanie w sojuszu z cesarzem. Autor książki doszedł do wniosku, że ponieważ dwie zasady – „oikonomii” i „akribei” – były związane z akceptacją autorytetu doktrynalnego w Kościele, istotą polemiki monoteleckiej był spór o władzę w chrześcijaństwie. Chodziło o rolę cesarza w Kościele. Tę kwestię autor pogłębi w następnym rozdziale.

W rozdziale szóstym (*Від зіткнення ідеологій влади до протистояння ідентичностей*, s. 228-295) Oleksandr Kashchuk wyodrębnił dwie zasadnicze ideologie władzy w chrześcijaństwie VII wieku – oficjalną, którą propagował rząd i Kościół konstantynopolitański, oraz eklezjalną, która odzwierciedlała stanowisko Kościoła rzymskiego. Różniły się one co do zakresu władzy przydzielanej cesarzowi w Kościele. Monoteleci głosili ideę sakralnego autorytetu cesarza, który może interweniować w sprawy Kościoła, nawet w kwestie doktrynalne. Dyoteleci zaś negowali tę ideę, stwierdzając, że doktryna znajduje się w sferze kompetencji biskupów, a nie cesarza.

W kontrowersji monoteleckiej zderzyły się obydwie ideologie władzy. Męczeństwo papieża Marcina I i Maksyma Wyznawcy stały się kulminacją tego zderzenia. Odmienne chrześcijańskie ideologie władzy ukształtowały różne mentalności i odzwierciedliły się w różnych tożsamościach chrześcijańskich – imperialnej oraz eklezjalnej. Dla jednych bycie chrześcijaninem oznaczało zachowanie wierności cesarzowi, dla drugich – wierności Kościołowi powszechnemu, na którego czele stał biskup Rzymu. Kryzys monotelecki ostatecznie stał się zderzeniem tożsamości chrześcijańskich.

Męczeństwo papieża Marcina oraz Maksyma Wyznawcy stało się świadectwem nienaruszalności niepodległości Kościoła wobec władzy świeckiej. Te dwie postaci stały się symbolem klęski imperialnych dążeń do ujarznienia Kościoła. Ich świadectwo stało się podstawą utwierdzenia tożsamości eklezjalnej w świecie chrześcijaństwa bizantyńskiego.

Cesarskie uznanie autorytetu biskupa Rzymu na trzecim soborze konstantynopolitańskim (680-681), aluzje do doktryny soboru chalcedońskiego, promowanego przez stolicę rzymską, wierność chalcedońskiej precyzji doktrynalnej, a także akceptacja stanowiska chrystologicznego Kościoła rzymskiego podkreśliły krystalizację nowej tożsamości chrześcijańskiej w Bizancjum. Tożsamość ta opierała się na zachowaniu czystości wiary i uznaniu najwyższego autorytetu doktrynalnego, reprezentowanego przez kolegium biskupów, na którego czele stał biskup Rzymu. Z biegiem czasu zakres najwyższego autorytetu w Kościele, na podstawie którego kształto-

wała się tożsamość eklezjalna, poszerzył się o władzę pięciu patriarchów (pentarchia). Nowa tożsamość chrześcijańska w Bizancjum stała się czynnikiem, który silnie oddziaływał na dzieje Bizancjum.

W okresie ikonoklazmu tożsamość eklezjalna uratowała Kościół przed narzuceniem mu ikonoklazmu. Brak zgody wszystkich patriarchów uniemożliwił cesarzowi i Kościołowi konstantynopolitańskiemu powszechne implementowanie decyzji tzw. soboru w Hierii (754) oraz uznanie go za sobór powszechny. Pentarchia pielęgnowała u chrześcijan Wschodu szczególną samoidentyfikację, zgodnie z którą decyzje w Kościele powinny być wynikiem konsensusu głównych hierarchów Kościoła. Idea pentarchii była czynnikiem decydującym, który sprawił, że próby zawarcia unii Kościoła Zachodniego z Kościołem Wschodnim na soborze lyońskim (1274) oraz na soborze ferraro-florenckim (1438-1439) zakończyły się niepowodzeniem. W ten sposób krystalizacja nowego poczucia tożsamości chrześcijańskiej, którą zapoczątkowała kontrowersja monotelecka, w dużym stopniu zmieniła bieg historii.

Po spojrzeniu na zawartość treściową monografii można zauważyć, że przydałby się w niej jeszcze jeden rozdział, w którym autor ukazałby w sposób szczegółowy kontekst historyczno-teologiczny niezwykle skomplikowanej kontrowersji monoteleckiej, rozpoczynając od IV wieku. Jednak jest to tylko postulat, którego zrealizowanie (np. przy nowym wydaniu monografii) wzbogaciłoby treść pracy.

Omawiając walory recenzowanej monografii, należy zwrócić uwagę na fakt, że wszystkie poruszane zagadnienia autor omawia, odwołując się zarówno do tekstów źródłowych, jak i do istniejących opracowań (bibliografia literatury pomocniczej liczy ok. 380 pozycji). Wyprowadzone wnioski są precyzyjne oraz logiczne i zawsze znajdują odzwierciedlenie w analizowanym materiale źródłowym. Publikacja opatrzona jest solidnym aparatem naukowym, w którym O. Kashchuk zamieścił przede wszystkim bogatą bibliografię oraz wiele cennych wyjaśnień, uściśleń i dopowiedzeń. Przy tej okazji warto podkreślić precyzję autora, która wyraża się m.in. w dokładnym opisie bibliograficznym źródeł i opracowań, do których odwoływał się lub które cytował.

Na podstawie powyższej analizy treściowej monografii Oleksandra Kashchuka można wyprowadzić wniosek, że recenzowana książka jest owocem solidnych i gruntownych badań przeprowadzonych przez autora i dowodzi jego wysokich kwalifikacji naukowych, jak również jego kompetencji w dziedzinie historii Kościoła oraz teologii i jej dziejów. Monografia ukazuje też bardzo dobry warsztat naukowy autora, jego wiedzę na temat źródeł historycznych i współczesnych osiągnięć naukowych w zakresie historii Kościoła i historii doktryn, dobrą znajomość starożytnego języka

greckiego i języków nowożytnych (zwłaszcza polskiego i angielskiego) oraz zdolność do przeprowadzania wnikliwych analiz naukowych i wyciągania samodzielnych wniosków, a także wydawania osądów, często nowych i oryginalnych oraz stawiających analizowane zagadnienia w zupełnie nowym świetle. Omawiana rozprawa stanowi poważny i bardzo liczący się wkład do badań nad dziejami monoteizmu. Z tego względu byłoby rzeczą niezmiernie ważną i pożyteczną, aby pracę tę przetłumaczyć na język angielski i ogłosić drukiem w którymś z zachodnich, prestiżowych wydawnictw naukowych, do czego zachęcam autora omawianej monografii.

ks. Piotr Szczur, Lublin – KUL